

א. פרשת שמיטה וצדקה בספר דברים

פסוקים א- יא בפרק טו בספר דברים יוצגו להלן בצירוף המדרש התנאי ספרי דברים ופירוש רש"י לתורה. סיבה לכך היא שספרי דברים שימש מקור מרכזי לפירוש רש"י לספר דברים בעיקר בחלקים ההלכתיים. הצגה מקבילה של שני המקורות תמחיש חזותית את הקשר ביניהם.

ציטוט הפסוקים יוצג בצורה שתבליט את שני הנושאים המשולבים בפרשת שמיטה בספר דברים. הראשון עניין השמיטה עצמו והשני עניין הצדקה הקשור בו. כדי להעמיד את הקורא על מקומו של כל חלק, פסוקי הצדקה הודפסו בהזחה.

דברים פרק טו – פרשת שמיטה וצדקה

(א) מִקֵּץ שִׁבְעַת שָׁנִים תַּעֲשֶׂה שְׁמִטָּה. (ב) וְזֶה דְבַר הַשְּׁמִטָּה שְׁמוֹט כָּל בְּעַל מִשָּׁה יְדוּ אֲשֶׁר יִשָּׂה בְרַעְהוּ לֹא יִגַּשׁ אֶת רַעְהוּ וְאֶת אַחִיו, כִּי קָרָא שְׁמִטָּה לָהּ. (ג) אֶת הַנֶּכְרִי תִגַּשׁ וְאֲשֶׁר יִהְיֶה לְךָ אֶת אַחִיךָ תִשְׁמַט יָדְךָ.

(ד) אִפְסֹ כִּי לֹא יִהְיֶה בְּךָ אֲבִיוֹן כִּי בְרַךְ יְבָרְכֶךָ ה' בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לְךָ נַחְלָה לְרִשְׁתָּהּ. (ה) רַק אִם שְׁמוֹעַ תִּשְׁמַע בְּקוֹל ה' אֱלֹהֶיךָ לְשִׁמּוֹר לַעֲשׂוֹת אֶת כָּל הַמִּצְוָה הַזֹּאת אֲשֶׁר אֲנִי מְצַוֶּךָ הַיּוֹם. (ו) כִּי ה' אֱלֹהֶיךָ בְּרַךְךָ כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר לְךָ וְהִעֲבַטְתָּ גוֹיִם רַבִּים וְאִתָּה לֹא תִעֲבֹט וּמִשְׁלַת בְּגוֹיִם רַבִּים וּבְךָ לֹא יִמְשָׁלוּ. (ז) כִּי יִהְיֶה בְּךָ אֲבִיוֹן מֵאֶחָד אַחִיךָ בְּאֶחָד שְׁעָרֶיךָ בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לְךָ לֹא תֵאמָר אֶת לְבָבְךָ וְלֹא תִקַּפֵּץ אֶת יָדְךָ מֵאֶחָד הָאֲבִיוֹן. (ח) כִּי פָתַח תִּפְתַּח אֶת יָדְךָ לּוֹ וְהִעֲבַט תִּעֲבִיטֵנוּ דֵּי מַחְסְרוֹ אֲשֶׁר יַחְסֹר לּוֹ.

(ט) הִשְׁמַר לְךָ פֶּן יִהְיֶה דְבָר עִם לְבָבְךָ בְּלִיעַל לֵאמֹר קָרְבָה שְׁנַת הַשְּׁבַע שְׁנַת הַשְּׁמִטָּה וְרַעַה עֵינֶיךָ בְּאֶחָד הָאֲבִיוֹן וְלֹא תִתֵּן לוֹ וְקָרָא עֲלֶיךָ אֵל ה' וְהָיָה בְּךָ חֲטָא. (י) נָתַן וְתָתַן לוֹ וְלֹא יִרַע לְבָבְךָ בְּתִתֶנּוּ לוֹ כִּי בְּגַלְלֵה דְבָר הַזֶּה יְבָרְכֶךָ ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכָל מַעֲשֶׂיךָ וּבְכָל מַשְׁלַח יָדְךָ.

(יא) כִּי לֹא יִחַדֵּל אֲבִיוֹן מִקְרָב הָאֶרֶץ, עַל פֶּן אֲנִי מְצַוֶּךָ לֵאמֹר פָּתַח תִּפְתַּח אֶת יָדְךָ לְאֶחָד לְעַנִּיךָ וּלְאֲבִינֶךָ בְּאֶרֶץ.

פסוק א: מקץ שבע שנים תעשה שמטה.

ספרי דברים פסקא קיא, עמ' 171-172:

- [1] "מקץ שבע שנים", יכול מתחילת השנה או בסופה?
הרי את דן,
נאמר כאן "קץ" ונאמר להלן "קץ" (דברים לא ו),
מה "קץ" האמור להלן בסופה ולא בתחלתה, אף "קץ" האמור כאן בסופה ולא בתחלתה.
- [2] "תעשה שמטה... שמוט", כל זמן שיש לך שמיטה אתה משמט.¹
- [3] "שבע שנים", יכול שבע שנים לכל אחד ואחד?
הרי אתה דן,
חייב שבע שנים בשמיטה (ראה שמות כג י-יא) וחייב שבע שנים במלוה,
מה שבע שנים האמור בשמטה שבע שנים לכל העולם,
אף שבע שנים האמור במלוה שבע שנים לכל העולם.
או כלך לדרך זו:
חייב שבע שנים בעבד עברי (ראה דברים טו יב) וחייב שבע שנים במלוה,
מה שבע שנים האמור בעבד עברי שבע שנים לכל אחד ואחד,
אף שבע שנים האמור במלוה שבע שנים לכל אחד ואחד.
נראה למי דומה?
דנים דבר שאינו תלוי ביובל מדבר שאינו תלוי ביובל, ואל יוכיח עבד עברי שתלוי ביובל.²
או כלך לדרך זו:
דנים דבר שנוהג בארץ ובחוצה לארץ מדבר שנוהג בארץ ובחוצה לארץ,
ואל יוכיח השמט קרקע שאין נוהג אלא בארץ.
תלמוד לומר "שבע שנים" (כאן) "שבע שנים" (שם לא ו) לגזירה שווה,³
מה שבע שנים האמור בשמיטה שבע שנים שלכל העולם,
אף שבע שנים האמור במלוה שבע שנים שלכל העולם.
רבי יוסי הגלילי אומר: הרי הוא אומר "קרבה שנת השבע שנת השמטה" (דברים טו ט),
אם שבע שנים לכל אחד ואחד היא קרובה?! אמור מעתה שבע שנים לכל העולם.⁴

רש"י:

מקץ שבע שנים – יכול שבע שנים לכל מלוה ומלוה? תלמוד לומר "קרבה שנת השבע" (פסוק ט).
ואם אתה אומר שבע שנים לכל מלוה ומלוה להלוות כל אחד ואחד, היא קרובה?! הא למדת
שבע שנים למנין השמיטות.

¹ ראה גם להלן, [4].

² ראה בבלי ערכין כט ע"א (ובמקבילות): מיתבי:

אין עבד עברי נוהג אלא בזמן שהיובל נוהג, שנאמר: (ויקרא כה מ) "עד שנת היובל יעבוד עמך", ואין שדה החרם נוהגת
אלא בזמן שהיובל נוהג, וכי, אין בתי ערי חומה נוהגין אלא בזמן שהיובל נוהג, וכי.

³ זו גזירה שווה, בשני הפסוקים האלו בלבד יש את הביטוי "מקץ שבע שנים". דברים פרק לא: (י) ויָצוּ מֹשֶׁה אוֹתָם לֵאמֹר
מִקֵּץ שִׁבְעַת שָׁנִים בְּמַעַד שְׁנַת הַשְּׁמִטָּה בְּחַג הַסְּכּוֹת. (יא) בְּבוֹא כָל יִשְׂרָאֵל לְכַרְאוֹת אֶת פְּנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ בַּמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר תִּקְרָא
אֶת הַתּוֹרָה הַזֹּאת נֶגֶד כָּל יִשְׂרָאֵל בְּאָזְנֵיהֶם. וראה לעיל, [1].

⁴ רש"י בפירושו לתורה מביא, בשינויי לשון קטנים, רק את דרשת ר' יוסי הגלילי, ראה רש"י.

[4] יכול יהא השמט מלוה נוהג במדבר? תלמוד לומר "תעשה שמטה... שמוט"⁵.
או אינו אומר "תעשה שמטה... שמוט" אלא בארץ ישראל,
שאתה עושה שמטה לארץ, אתה משמט מלוה בחוצה לארץ,
שאי את עושה שמטה לארץ, אין את משמט מלוה?
תלמוד לומר "כי קרא שמטה לה"⁶ (פסוק ב) בין בארץ ובין בחוצה לארץ.

**פסוק ב: וְזֶה דְבַר הַשְּׁמֵטָה שְׁמוֹט כָּל בַּעַל מִשָּׂה יְדוֹ אֲשֶׁר יִשֶׂה בְּרַעְיוֹ
לֹא יִגַּשׁ אֶת רַעְיוֹ וְאֶת אַחִיו כִּי קָרָא שְׁמֵטָה לָהּ.**

ספרי דברים פ'סקא קיב, עמ' 172-173:

"וזה דבר השמטה", מיכן אמרו: המחזיר חוב בשביעית יאמר להם 'משמט אני'.
ואם אמר לו 'אף על פי כן' - יקבל ממנו, משום שנאמר "וזה דבר השמטה".

"וזה דבר השמטה", שמטה משמטת מלוה ואין יובל משמט מלוה.
שהיה בדין,

מה שמטה שאין מוציאה עבדים משמטת מלוה, יובל שמוציא עבדים אינו דין שישמט מלוה.
תלמוד לומר "וזה דבר השמטה", שמטה משמטת מלוה ואין יובל משמט מלוה.
קל וחומר לשמטה שתוציא עבדים?
ומה יובל שאין משמט מלוה מוציא עבדים, שביעית שמשמטת מלוה אינו דין שתוציא עבדים.
תלמוד לומר "בשנת היובל הזאת" (ויקרא כה יג) שביעית משמטת מלוה ויובל מוציא עבדים.

"שמוט כל בעל", יכול אף בגזילה ובפקדון? תלמוד לומר "משה ידו".
או "משה ידו" יכול שכר שכיר והקפת החנות? תלמוד לומר "אשר ישה ברעהו".
אם סופנו לרבות כולם, מה תלמוד לומר "משה ידו"? מה "משה ידו" בזקוף אף כולם זקופים.

"לא יגוש", ליתן עליו בלא תעשה.

"את רעהו", פרט לאחרים. "ואת אחיו", פרט לגר תושב.

"כי קרא שמטה לה", בין בארץ בין בחוצה לארץ.

רש"י: שמוט כל בעל משה ידו – שמוט את ידו של כל בעל משה.

⁵ ראה לעיל, [1].

⁶ ראה בבלי קידושין לח ע"ב; ו תוספתא קידושין פ"א הי"ב.

פסוק ג: **את הנכרי תגש ואשר יהיה לך את אחיך תשמט ידך.**

ספרי דברים פיסקא קיג, עמ' 173:

"את הנכרי תגש", זו מצות עשה.

"ואשר יהיה לך את אחיך", ולא של אחיך בידך ;

מיכן אתה אומר המלוה על המשכון אין משמט.

"את אחיך תשמט ידך", ולא המוסר שטרותיו לבית דין ;

מיכן אמרו התקין הלל פרוסבול

מפני תיקון העולם,⁷ שראה את העם שנמנעו מלהלוות זה את זה ועברו על מה שכתוב בתורה, עמד והתקין פרוסבול.

זהו גופו של פרוסבול: מוסרני אני לכם פלוני ופלוני הדיינים שבמקום פלוני כל חוב שיש לי שאגבנו כל זמן שארצה והדיינים חותמים למטה או העדים.⁸

רש"י: את הנכרי תיגוש – זו מצות עשה.

פסוק ד: **אפס כי לא יהיה בך אביון כי בך יברכך ה' בארץ אשר ה' אלהיך נתן לך נחלה לרשתה.**

ספרי דברים פיסקא קיד, עמ' 174:

"אפס כי לא יהיה בך אביון", ולהלן הוא אומר "כי לא יחדל אביון מקרב הארץ" (דברים טו יא),

בזמן שאתם עושים רצונו של מקום אביונים באחרים,

וכשאתם עושים רצונו של מקום אביונים בכם.

"כי בך יברכך ה' בארץ" - מגיד שאין ברכה תלויה אלא בארץ.

"אשר ה' אלהיך נתן לך לרשתה" - בשכר שתירש תכבש.

רש"י:

אפס כי לא יהיה בך אביון – ולהלן הוא אומר "כי לא יחדל אביון" (פסוק יא)!

אלא בזמן שאתם עושים רצונו של מקום, אביונים באחרים ולא בכם, וכשאתם עושים רצונו של

מקום אביונים בכם.

אביון כל מעני, ולשון אביון שהוא תאב לכל דבר.

⁷ ראה משנה גיטין פ"ד מ"ג: הלל התקין פרוזבול מפני תיקון העולם. יתכן שמכאן ואילך הקטע לקוח מהמשנה, לכן הובא בגופן שונה.

⁸ ראה משנה שביעית פ"י מ"ג: פרוזבול אינו משמט. זה אחד מן הדברים שהתקין הלל הזקן כשראה שנמנעו העם מלהלוות זה את זה, וכו'.

פסוק זה: רק אם שמוע תשמע בקול ה' אלהיך לשמור לעשות את כל המצוה הזאת

אשר אנכי מצוה היום.

ספרי דברים פסקא קטו, עמ' 174:

"רק אם שמוע תשמע בקול ה' אלהיך" - מיכן אמרו:

שמע אדם קימעה משמיעים אותו הרבה, שמע אדם דברי תורה משמיעים אותו דברי סופרים.

"לשמור לעשות את כל המצוה הזאת" - שתהא מצוה קלה חביבה עליך כמצוה חמורה.

רש"י:

רק אם שמוע תשמע - אז לא יהיה בך אכזיון.

שמוע תשמע - שמע קמעא משמיעין אותו הרבה.

פסוק ו: כי ה' אלהיך ברכך באשר דבר לך,

והעבטת גוים רבים ואתה לא תעבט ומשלת בגוים רבים ובך לא ימשלו.

ספרי דברים פסקא קטו, עמ' 174:

"כי ה' אלהיך ברכך כאשר דבר לך" - ומה דבר לך? "ברוך אתה בעיר" וגו' (דברים כח ג).

"והעבטת גוים רבים" - יכול תהא לוח בסלע ומלוח בשקל כדרך שאחרים עושים?

תלמוד לומר "ואתה לא תעבט".

"ומשלת בגוים רבים" - יכול תהא מושל באחרים ואחרים מושלים בך,

כענין שנאמר "ויאמר אדני בוק שבעים מלכים" (שופטים א ז)?

לכך נאמר "ובך לא ימשלו".

רש"י:

כאשר דבר לך - והיכן דבר? "ברוך אתה בעיר" (דברים כח ג).

והעבטת - כל לשון הלואה כשנופל על המלוח, נופל כלשון מפעיל. כגון והלוית, והעבטת. ואם היה

אומר ועבטת היה נופל על הלוח, כמו ולוית.

והעבטת גוים - יכול שתהא לוח ומלוח לזה? תלמוד לומר "ואתה לא תעבט".

ומשלת בגוים רבים - יכול גוים אחרים מושלים עליך? תלמוד לומר ובך לא ימשלו.

פסוק ז': **כִּי יִהְיֶה בֶן אֲבִיוֹן מֵאֶחָד אֶחָיִךְ בְּאַרְצְךָ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ
לֹא תִאֲמָץ אֶת לִבְבְּךָ וְלֹא תִקְפֹּץ אֶת יָדְךָ מֵאֶחָיִךְ הָאֲבִיוֹן.**

ספרי דברים (המשך פיסקא קטז), עמ' 174-175:

"כי יהיה בך", ולא באחרים.

"אביון", תאב תאב קודם.

"אחיד", זה אחיד מאביך; כשהוא אומר "מאחד אחיד", מלמד שאחיד מאביך קודם לאחיד מאמך.

"באחד שעריך", יושבי עירך קודמים ליושבי עיר אחרת.

"בארצך", יושבי הארץ קודמים ליושבי חוצה לארץ. כשהוא אומר "באחד שעריך" –

היה יושב במקום אחד אתה מצוה לפרנסו, היה מחזר על הפתחים אי אתה זקוק לו לכל דבר.

"אשר ה' אלהיך נתן לך" – בכל מקום.

"לא תאמץ את לבבך" – יש בן אדם שמצטער אם יתן אם לא יתן.

"ולא תקפוץ את ידך" – יש בן אדם שפושט את ידו וחוזר וקופצה.

"מאחיד האביון" – אם אין אתה נותן לו סופך ליטול הימנו.

רש"י:

כי יהיה בך אביון – התאב תאב קודם.

מאחד אחיד – אחיד מאביך, קודם לאחיד מאמך.

שעריך – עניי עירך קודמים לעניי עיר אחרת.

לא תאמץ – יש לך אדם שמצטער אם יתן אם לא יתן, לכך נאמר "לא תאמץ".

יש לך אדם שפושט את ידו וקופצה, לכך נאמר "ולא תקפוץ".

מאחיד האביון – אם לא תתן לו, סופך להיות אחיו של אביון בעניות.

פסוק ח: כי פתח תפתח את ידך לו והעבט תעביטנו די מחסורו אשר יחסר לו.

ספרי דברים (המשך פסקא קטז)

מנין אם פתחת פעם אחת פתח אפילו מאה פעמים?

תלמוד לומר "כי פתוח תפתח את ידך לו".

"והעבט תעביטנו", "פתוח תפתח", פתח לו בדברים; שאם היה ביישן אמור לו: 'את צריך ללות'.

מיכן אמרו: צדקה ניתנת כמלוה.

"העבט תעביטנו" - נותנים לו וחוזרים וממשכנים אותו, דברי רבי יהודה;

וחכמים אומרים: אומרים לו 'הבא משכון', כדי להגיס את דעתו.

"די מחסורו" - אין אתה מצוה לעשרו.

"אשר יחסר לו" - אפילו סוס ואפילו עבד.

מעשה בהלל הזקן שנתן לעני בן טובים אחד סוס שהיה מתעמל בו ועבד שהיה משמשו.

שוב מעשה בגליל העליון שהיו מעלים לאורח ליטרא בשר בכל יום.

"לו" - זו אשה, כענין שנאמר "אעשה לו עזר" (בראשית ב יח).

רש"י:

פתח תפתח - אפילו כמה פעמים.

כי פתח תפתח - הרי כי משמך בלשון אלא.

והעבט תעביטנו - אם לא ראה במתנה, תן לו בהלואה.

די מחסורו - ואי אתה מצווה להעשירו.

אשר יחסר לו - אפילו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו.

לו - זו אשה. וכן הוא אומר "אעשה לו עזר כנגדו" (בראשית ב, יח).

פסוק ט: השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל לאמר קרבה שנת השבע שנת השמטה
ורעה עינך באחיך האביון ולא תתן לו וקרא עליך אל ה' והיה בך חטא.

ספרי דברים, פיסקא קיז, עמ' 176:

"השמר לך", הוי זהיר שלא תמנע רחמים;

שכל המונע רחמים מוקש לעוברי עבירות ופודק עול שמים מעליו, שנאמר "בליעל" - בלי עול.⁹
דבר אחר: "השמר לך", "השמר" - בלא תעשה, "פן" - בלא תעשה.

"פן יהיה דבר עם לבבך בליעל לאמר", זה שקרוי עבודה זרה.

נאמר כאן "בליעל" ונאמר להלן "יצאו אנשים בני בלעיל" (דברים יג יד),
מה "בני בליעל" האמור להלן עבודה זרה, אף "בני בליעל" האמור כאן עבודה זרה.

"קרבה שנת השבע שנת השמטה",

זו היא שאמר רבי יוסי הגלילי: אם שבע שנים לכל אחד ואחד היא קרובה?!
אמור מעתה שבע שנים לכל העולם.

"ורעה עינך באחיך האביון ולא תתן לו וקרא עליך אל ה'",

יכול מצוה שלא לקרות? תלמוד לומר "וקרא".

יכול מצוה לקרות? תלמוד לומר "ולא יקרא עליך" (דברים כד טו).

יכול אם קרא עליך יהיה בך חטא ואם לאו לא יהא בך חטא?

תלמוד לומר "והיה בך חטא" מכל מקום.

אם כן למה נאמר "וקרא עליך אל ה'?" ממחר אני ליפרע על ידי קורא יותר ממי שאינו קורא.

רש"י:

וקרא עליך – יכול מצוה, תלמוד לומר "ולא יקרא" (דברים כד, טו).

והיה בך חטא – מכל מקום, אפילו לא יקרא.

אם כן למה נאמר "וקרא עליך"? ממחר אני ליפרע על ידי הקורא יותר ממי שאינו קורא.

⁹ כנראה אינו מקורי בספרי, ואינו בחלק של עדי נוסח, לכן הובא בגופן שונה.

פסוק י': נתון תתן לו ולא ירע לבבך בתתן לו,

כי בגלל הדבר הזה יברכך ה' אלהיך בכל מעשך ובכל משלח ידך.

ספרי דברים, פיסקא קיז, עמ' 176:

מנין אם נתת פעם אחת תן לו אפילו מאה פעמים? תלמוד לומר "נתון תתן".
"לו", בינד לבינו; מיכן אמרו: לשכת חשאים היתה בירושלם.¹⁰

"כי בגלל הדבר הזה",

אם אמר ליתן ונתן - נותנים לו שכר אמירה ושכר מעשה.

אמר ליתן ולא הספיק בידו ליתן - נותנים לו שכר אמירה כשכר מעשה.

לא אמר ליתן אבל אמר לאחרים תנו - נותנים לו שכר על כך, שנאמר **"כי בגלל הדבר הזה"**.

לא אמר ליתן ולא אמר לאחרים תנו, אבל נוח לו בדברים טובים, מנין שנותנים לו שכר על כך?

תלמוד לומר **"כי בגלל הדבר הזה יברכך ה' אלהיך בכל מעשך"**.

רש"י:

נתון תתן לו - אפילו מאה פעמים.

לו - בינו ובינך.

כי בגלל הדבר - אפילו אמרת ליתן, אתה נוטל שכר האמירה עם שכר המעשה.

פסוק יא: כי לא יחדל אביון מקרב הארץ,

על כן אנכי מצוה לאמר פתח תפתח את ידך לאחיך לעניך ולאביון בארץ.

ספרי דברים פיסקא קיח, עמ' 177:

"כי לא יחדל אביון מקרב הארץ", ולהלן הוא אומר "אפס כי לא יהיה בך אביון" (דברים טו ד) -
כיצד נתקיימו שני כתובים הללו?

בזמן שאתם עושים רצונו של מקום אביונים באחרים,

וכשאינ אתם עושים רצונו של מקום אביונים בכם.

"על כן אנכי מצוה לאמר", "על כן" - מפני כן.

"אנכי מצוה לאמר" - עצה טובה אני נותן לך, לטובתך.

"פתוח תפתח את ידך לאחיך לעניך לאביון" - למה נאמרו כולם?

הראוי ליתן לו פת נותנים לו פת, עיסה נותנים לו עיסה, מעה נותנים לו מעה,

להאכילו בתוך פיו מאכילים אותו בתוך פיו.

רש"י:

על כן - מפני כן.

לאמר - עצה לטובתך אני משיאך.

לאחיך לעניך - לחיזה אח, לעני.

לעניך - ציו"ד אחד, לשון עני אחד הוא. אבל ענייך צני יודי"ן, שני עניים.

¹⁰ ראה שקלים פרק ה משנה ו: שתי לשכות היו במקדש, אחת לשכת חשאים ואחת לשכת הכלים. לשכת חשאים: יראי חטא נותנים לתוכה בחשאי ועניים בני טובים מתפרנסים מתוכה בחשאי.